

واکوی جبران خسارات اغتشاشات خیابانی باتأکید بر رویکردی پیشگیرانه^۱

● محمد تقی نادى ●

کارشناس ارشد گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی، مشهد ایران (نویسنده مسئول)

● سید علی موسوی ●

استادیار دانشگاه جامع امام حسین (علیه‌السلام)، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۲۷

چکیده

جبران خسارت باعث درس عبرت عامل زیان و سایر اعضای جامعه شده و انگیزه‌های قوی جهت پیشگیری از انجام رفتار زیان‌بار در آینده خواهد بود. محکومیت اغتشاشگران به پرداخت خسارات، یکی از راه‌های پیشگیری از وقوع اغتشاشات خیابانی است؛ به نظر بسیاری از حقوق‌دانان هدف اصلی جبران خسارت، بازدارندگی و پیشگیری از خسارات آینده بوده و برگرداندن وضعیت سابق در اولویت بعدی قرار دارد. فقدان حکم صریح قانونی باعث جبران نشدن خسارات اغتشاشات می‌شود که علاوه بر ورود ضرر ناروا بر زیان‌دیده، بازدارندگی لازم در صحنه اغتشاشات را مخدوش می‌نماید؛ از این‌رو هدف پژوهش حاضر ترسیم راهکارهای حقوقی جبران خسارات ناشی از اغتشاشات به‌عنوان راهکاری پیشگیرانه در جهت وقوع اغتشاشات است. روش دستیابی به این هدف، توصیفی-تحلیلی است و جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات نیز، اسناد و مدارک علمی و پرسشنامه است. یافته اجمالی پژوهش بیانگر این مهم است که حکم جبران خسارت نقشی بازدارنده در اغتشاشات داشته و تصویب قانونی متضمن راهکارها و شیوه‌های جبران خسارت، کمک شایانی در پیشگیری از اغتشاشات و ایراد خسارات خواهد داشت. براساس دیدگاه پژوهشگران این تحقیق، صدور حکم جبران خسارت می‌تواند وسیله‌ای برای پیشگیری از دخالت دولت‌های بیگانه و عنصری بازدارنده در رفتار احزاب، گروه‌ها، مدیران و مسئولان باشد. محرومیت افراد مؤثر در اغتشاش و رجوع نهادهای پرداخت‌کننده به عامل زیان از جمله مکانیزم‌های مؤثر در پیشگیری از وقوع خسارات هستند؛ همچنین از نصوص قانونی سایر نظام‌های حقوقی چنین برمی‌آید که از جبران خسارت به‌عنوان ابزاری در جهت کنترل و پیشگیری از اغتشاشات استفاده شده است.

کلید واژگان: اغتشاشات خیابانی، جبران خسارت، پیشگیری، مسئولیت دولت، خسارات لازم‌الجبران.

۱. این مقاله برگرفته از طرح جایگزین خدمت با موضوع «نظام حقوقی جبران خسارت در اغتشاشات خیابانی» در پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس سپهبد حاج قاسم سلیمانی می‌باشد.

رهبر معظم انقلاب (مدظله‌العالی) در دیدار با رئیس و مسئولان قوه قضائیه فرمودند: « مسئله‌ی پیشگیری خیلی مهم است... پیشگیری کار بسیار وسیعی است... کارهایی را که می‌تواند از وقوع جرم جلوگیری کند را بشناسید، یک فصل عظیمی از کار در اینجا وجود دارد.» (امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، ۱۳۹۸: دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه)؛ همچنین ایشان نقش قوه مجریه در پیشگیری از جرم را مهم دانسته‌اند. (امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، ۱۳۹۹: سخنرانی رهبر انقلاب در ارتباط تصویری با همایش سراسری قوه قضائیه). دولت باید علاوه بر تلاش برای جبران خسارات در پیشگیری از آن نیز نقشی فعال داشته باشد؛ مسئولیت دولت در جبران خسارات چه مسئولیتی شخصی باشد یا خیر در پیشگیری نقش مهمی دارد (مجیدی کوهبنانی، ۱۳۹۴: ۸۰). خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی خساراتی سنگین بوده و علی‌رغم اهمیت آن مورد حمایت قانون‌گذار قرار نگرفته و بلا جبران باقی می‌ماند. اعتراضات خیابانی در پی رخداد‌های سیاسی، اجتماعی یا اقتصادی از جمله حوادث مهم جامعه ما بوده‌اند که به دلایلی مانند طبع خشن اعتراضات و همچنین ورود عناصر بیگانه و معاند به جریان مردمی، تبدیل به اغتشاشاتی مخرب با خساراتی سنگین شده‌اند. ۱. حضرت آیت‌الله امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) عاملان زیان را خارج از بدنه مردم دانسته و فرمودند: « آتش زدن به فلان بانک، این کار مردم نیست، این کار اشرار است، این را باید توجه داشت.» (امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، ۱۳۹۸: درس خارج فقه). حضرت آیت‌الله رئیسی، رئیس وقت قوه قضائیه در لزوم جبران خسارات و مسئولیت دولت بیان داشتند: « از خسارت‌های جانی و مالی خسارت دیدگان نمی‌توان گذشت ما معتقدیم از نظر حقوقی باید نسبت به این خسارات مدعی بود و درخواست ما از مسئولان، به‌ویژه دولت، این است که نسبت به جبران خسارت‌ها فکر و اقدام کنند. همکاران ما نیز این موضوع را دنبال کنند؛ زیرا نسبت به حقوق مردم باید حساسیت وجود داشته باشد و خسارت دیدگان مطمئن باشند که مورد حمایت قانون قرار دارند.» (خبرگزاری فارس، ۱۳۹۸). بروز تعداد زیادی از خسارات و شدت آن‌ها و همچنین لزوم جبران خسارات زیان دیدگان بی‌تقصیر ایجاب می‌نماید نظام ویژه‌ای برای جبران خسارات پیش‌بینی شود (نصیری اوانکی، ۱۳۹۰: ۱۲۷).

تأکید بر جبران خسارات علاوه بر پرداخت خسارات کنونی، ابزاری نیرومند برای پیشگیری از حوادث آینده خواهد بود.

۱. در پی اعتراضات آبانماه ۱۳۹۸ در پی گرانی بنزین ۷۳۱ بانک، ۱۴۰ مکان عمومی، ۷۰ پمپ بنزین، ۹ مکان مذهبی، ۳۰۷ خودرو و ۱۰۷۶ موتورسیکلت سوخته یا تخریب شدند. (کیهان، ۱۳۹۸)

گاهی اغتشاشات به دلیل دخالت مستقیم یا غیرمستقیم دولت‌های بیگانه می‌باشد و خسارات فراوانی را ایجاد می‌کند که در این مورد نیز باید مسئولیت مدنی دولت خارجی به نسبت اعمال زیان‌بار صورت گرفته، بررسی گردد (عابدی و امینی، ۱۳۹۷: ۹۳). محکومیت دولت‌های خارجی به خسارات از حیث بازدارندگی نقش مهمی خواهد داشت و از دخالت مجدد آنان پیشگیری خواهد نمود. فقدان قانون در زمینه جبران خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی و عدم کفایت قواعد عام مسئولیت مدنی باعث ایجاد رویه ناهماهنگ و نامنظم در مراجع قضایی و اداری شده که علاوه بر محرومیت زیان‌دیدگان، پیشگیری از اغتشاشات را نیز مخدوش می‌نماید. سؤال اصلی پژوهش بدین گونه است که راهکارهای پیشگیرانه جبران خسارت در اغتشاشات خیابانی باید چگونه باشد؟ پژوهش حاضر در پی ترسیم راهکارهای حقوقی جبران خسارات ناشی از اغتشاشات به‌عنوان راهکاری پیشگیرانه در جهت وقوع اغتشاشات به‌وسیله واکاوی حقوق داخلی، فقه امامیه و حقوق تطبیقی با تکیه بر آرای صاحب‌نظران و متخصصان این حوزه می‌باشد. تحقیق حاضر با روش تحلیلی - توصیفی به پاسخ سؤالات مبادرت ورزیده است. روش جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات، اسناد و مدارک علمی است که با تکنیک فیش‌برداری انجام گرفته و به کمک پرسشنامه در نظر متخصصان اعتبارسنجی شده است.

ضرورت پژوهش حاضر در نبود راهکار قانونی و قواعد حقوقی در جبران خسارات است؛ این نقیصه باعث می‌شود تا بازدارندگی در این زمینه از بین رفته و پیشگیری مناسب از دخالت کشورهای بیگانه صورت نگیرد. جبران نشدن خسارات از یک‌سو و نبود نهاد حقوقی پیشگیرانه از سوی دیگر باعث می‌شود تا روزبه‌روز اعتراض مسالمت‌آمیز جای خود را به اغتشاش و ناآرامی داده و موجب خسارات به اموال و کسب‌وکارهای مشروع و حیاتی جامعه شود (Corbeanu 232: 2010). مطالعه در سایر نظام‌های حقوقی نیز اهمیت و ضرورت موضوع را تأیید کرده و نشانگر آن است که هدف اصلی جبران خسارات پیشگیری از خسارات آتی بوده است (Batbie, 1869: 32 & Fairgriev, 2002: 13 & Gaudemet, 2002: 27). جبران خسارات عبرتی برای عامل زیان و سایر افراد جامعه خواهد بود، به‌ویژه آنکه به علت جسارت، تجری یا عمد در ایجاد خسارت به تنبیهی هم محکوم گردند. خسارت تنبیهی گاه تا چند صد برابر خسارت ترمیمی تعیین گشته و ایجاد بازدارندگی لازم را میسر می‌سازد. محکومیت‌های مختلف به خسارت تنبیهی در عرصه بین‌المللی، گویای اهمیت جبران خسارت و پیشگیری از دخالت دولت‌های بیگانه است؛ همچنین محکومیت به جبران خسارت ضربه قابل توجهی به اعتبار و شهرت اشخاص وارد می‌سازد؛ لذا توجه به این امر بازدارندگی لازم در پیشگیری از اغتشاشات و خسارت را تا حدی در همه اشخاص اعم از دولت خارجی، حزب، گروه یا مسئولین ایجاد می‌نماید.

کالبدشکافی مفهومی

خسارت^۱ در لغت به معنای ضرر، زیان، کاستی، نقصان، از دست دادن و خلاف نفع و سود است (دهخدا، ۱۳۸۵: واژه خسارت). بعضی فقها (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱: ۵۵) معنای جامعی از زیان بیان نموده‌اند که مطابق آن از دست دادن هریک از مواهب زندگی که دارا هستیم و از آن سود می‌بریم چه مربوط به نفس باشد یا مال یا آبرو یا غیر آن ضرر تلقی می‌شود. پیشگیری در لغت به معنای صیانت و دفع پیش‌دستی، پیشی گرفتن و به جلوی چیزی شتافتن آمده است (معین، ۱۳۸۲: ۳۱۸). پیشگیری از وقوع جرم «پیش‌بینی، شناسایی و ارزیابی خطر وقوع جرم و اتخاذ تدابیر و اقدامات لازم برای از میان بردن یا کاهش آن» است (ماده ۱ قانون پیشگیری از وقوع جرم مصوب ۱۳۹۴). رویکرد پیشگیرانه در مفهوم کلی هر نوع اقدام در زمینه پیشگیری از جرم، اعم از کیفری و غیر کیفری چه وابسته به پیش از وقوع جرم چه وابسته به پس از ارتکاب جرم می‌باشد (ر.ک. جهانتاب، ۱۳۹۱: ۱۱۱).

کلیدی‌ترین مفهوم پژوهش «اغتشاشات خیابانی» است که پژوهش حاضر بر آن متمرکز است. علی‌رغم استفاده مکرر از واژه «اغتشاش» تعریف روشنی از این کلمه در نظام حقوقی ما و به‌ویژه قوانین موجود وجود ندارد. در فرهنگ عمید واژه اغتشاش به معنای درهم‌برهم شدن، آشفتگی، شورش و ایجاد بی‌نظمی در مخالفت با حکومت آمده است (عمید، ۱۳۸۹: ۱۴۲). در ادبیات کشور فرانسه نیز واژه «Émeute» قیام خودجوش مردمی، بی‌نظمی گسترده همراه با خشونت، اقدام به خشونت عمومی که توسط یک گروه بی‌قاعده انجام شده، معنی شده است (Dictionnaire de tv5monde, 2021: Émeute)؛ (Katz, 2014: 126). در برخی دیگر از نظام‌های حقوقی نیز اغتشاش «شورش است عمومی که به‌وسیله تعداد زیادی از مردم که با همکاری یکدیگر باعث آسیب رساندن به مردم یا اموال می‌شوند» (Black, 1990: Civil commotion). در حقوق ایالت متحده به مفهوم شناسی اغتشاش بیشتر توجه شده و تعاریف متعددی از واژه اغتشاش در متون قانونی ارائه گردیده است. بر اساس بند ۳ ماده ۳۰۱-۱۷-۳۹ از قانون جرائم کیفری ایالت تنسی «اغتشاش به معنای شورش در یک مکان عمومی است که شامل مجموعه‌ای از سه نفر یا بیشتر است که با رفتارهای پرسروصدا و خشونت‌آمیز، خطر جدی برای آسیب اساسی به اموال یا صدمات جدی بدنی به افراد ایجاد می‌کند یا به‌طور قابل توجهی مانع اجرای قانون یا سایر عملکردهای دولتی می‌شود.»

1. Loss.

(Tennessee Cod, 2019: Criminal Offenses)^۱. با در نظر گرفتن تمام عناصر مذکور می‌توان در تعریف اغتشاش خیابانی بیان داشت: « اغتشاش، شورش تعداد زیادی از مردم جامعه همراه بابتی نظمی گسترده و خشونت علیه قدرت حاکم در یک مکان عمومی است که خسارات فراوانی را به دنبال دارد.»

تعریف عملیاتی «جبران خسارات ناشی از اغتشاشات با رویکرد پیشگیرانه» عبارت است از حکم به پرداخت همه خسارات به‌عنوان درس عبرت و ایجاد انگیزه‌ای نیرومند جهت پیشگیری از اغتشاشات آینده.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش

نتایج پژوهش	مشخصات پژوهش
مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) از سال ۱۳۷۱ مکرراً در سالیان متمادی در نشست‌های مختلفی که با قوه قضاییه برگزار نمودند، بر اهمیت پیشگیری از جرم و آثار سوء آن تأکید نموده و آن را مأموریت بسیار وسیعی توصیف نمودند که نیازمند انجام امور مختلف و همکاری همه قوا است. در این پژوهش اقتدار در اجرای مجازات از جمله راهکارهای پیشگیری است که وضع قانونی روشن لازمه آن است.	سماواتی پیروز، امیر و بیگدلی، حسن، پیشگیری از جرم در نگاه مقام معظم رهبری، فصلنامه رهیافت پیشگیری از جرم، دوره ۴، شماره ۱، ۱۳-۴۶ بهار ۱۴۰۰.
قانون صلاحیت دادگستری به استناد اصل اقدام متقابل، برای مقابله با اقدامات دولت‌های خارجی که مصونیت قضایی دولت ایران را نقض می‌کنند، امکان اقامه دعوا علیه آنان در دادگستری تهران را مقرر نموده است؛ بر همین مبنا می‌توان علیه آمریکا به علت اظهارات مقامات سیاسی و بیانیه‌های وزارت خارجه آمریکا در جریان اغتشاشات اقامه دعوا نموده و مطالبه خسارت کرد.	عابدی، محمد و امینی، اعظم، «امکان سنجی و شرایط اقامه دعوی جبران خسارات ناشی از اعتراضات داخلی علیه آمریکا در دادگاه‌های ایران»، فصلنامه آفاق امنیت، سال ۱۱، شماره ۳۸، ۹۱-۱۱۳، ۱۳۹۷.

۱. برای دیدن تعاریف بیشتر ر.ک. دوفار، ۱۳۹۱: ۲۹

Pennsylvania Consolidated Statutes, 2016: CRIMES AND OFFENSES: Georgia Code, 2010, TITLE 16:

Louisiana Laws, 2011, TITLE 14: Nowak, 2009: 448.

<p>زبان دیدگان اکثراً قادر به دریافت خسارت خود از عاملین زیان نیستند؛ در این وضع در بیشتر نظام‌های حقوقی دنیا دولت به قائم‌مقامی از عامل زیان مسئول جبران است چراکه بروز فعل زیان‌بار در نتیجه قصور دولت از ایفای وظایف خویش بوده و همچنین دولت می‌تواند در راستای خدمات رفاهی اجتماعی خود با تعاونی‌های مردمی مانند بیمه اجباری پرداخت غرامت را تسهیل نماید.</p>	<p>حسینی، سید محمد، «مسئولیت تبعی دولت در جبران ضررهای بلا جبران وارده به شهروندان»، فصلنامه علمی تحقیقات حقوقی بین‌المللی، دوره ۸، شماره ۲۸، شماره پیاپی ۲۸، ۱۲۳-۱۶۶، ۱۳۹۴.</p>
<p>با توجه به فقدان حکم صریح قانونی، توجه ویژه قانون‌گذار در تدوین حقوق شهروندی در زمینه اغتشاشات خیابانی ضروری است. همچنین باید علاوه بر حقوق شهروندی حقوق مأموران امنیتی که مورد توجه اسناد بین‌المللی قرار گرفته است را در نظر داشت. در نتیجه با توجه به عملکرد استاندارد ضابطین قضایی و لزوم حفظ حقوق شهروندی راه‌حل جبران خسارات را باید درجایی دیگر جستجو نمود.</p>	<p>نظری منظم، مهدی، «حقوق شهروندی در کنترل اغتشاشات در پرتو اسناد بین‌المللی»، فصلنامه مطالعات حقوقی انتظامی، سال ۲، شماره ۶، ۱۴۹-۱۷۴، ۱۳۹۶.</p>

مسئولیت مدنی و رویکرد پیشگیرانه

مطابق ارتکازات عقلی پیشگیری ارجح از جبران بوده و همواره بیش از آنکه دغدغه جبران باشد کوشش بر آن بوده تا از خطرات احتمالی پیشگیری شود. پیشگیری از جرم و خسارات آن نیز از این قاعده مستثنی نبوده و در طول تاریخ فکر خردمندان را به خود مشغول ساخته است. پیشگیری از جرم در دیدگاه مقام معظم رهبری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و همواره در سالیان متمادی به سازمان‌دهی آن گوشزد نموده‌اند (سماواتی و بیگدلی، ۱۴۰۰: ۱۵).

وسعت زمینه پیشگیری باعث تأثیر آن بر جبران خسارات شده و به باور برخی، مسئولیت مدنی بیشتر از آنکه سازوکاری برای جبران خسارت باشد نظامی بازدارنده و راهکاری برای کنترل رفتار در آینده است (بادینی، ۱۳۹۴: ۳۵۷).

به نظر بعضی نیز پیشگیری از روی دادن حادثه و ورود زیان از جبران خسارت مهم‌تر است (Le Tourneau, 1989: 508)؛ پس همان‌گونه که در پزشکی، بهداشت و پیشگیری بهتر و مهم‌تر از درمان است در امور اجتماعی و اقتصادی نیز پرهیز از خطر و دفع ضرر مقدم بر نهاد جبران خسارت است (کاتوزیان، ۱۳۹۷: ۹).

اهمیت پیشگیری نسبت به جبران خسارات باعث شده تا مسئولیت مدنی را بیشتر نظامی بازدارنده و سازوکاری برای کنترل رفتار در آینده بدانند تا بازگرداندن وضع سابق، در واقع جبران خسارت راهکاری است تا عامل زیان به دلیل مکلف شدن به پرداخت خسارت درس عبرت گرفته و سعی کرده تا در آینده رفتار زیان باری انجام ندهد (Williams, 1951: 144). از دیدگاه بازدارندگی اقتصادی نیز هدف مسئولیت مدنی به حداقل رساندن مجموع هزینه‌های حوادث و هزینه‌های پیشگیری از آن است. (Mattiacci, 2006: 8) وضع مقررات در جبران خسارات اغتشاشات خیابانی از این قاعده پیروی کرده و از بازدارندگی مناسبی برخوردار خواهد بود. نمونه بارز چنین موردی جرائم مالی در تخلفات رانندگی است که می‌توان آن را دلیل اصلی در اطاعت از قانون‌گذار مربوطه دانست. در واقع میان اغتشاشات خیابانی با سایر زمینه‌های مسئولیت مدنی تفاوت محسوسی وجود دارد؛ چراکه صرف ورود به این صحنه خود نوعی اقدام بوده و اغلب تقصیر سنگین محسوب شده و بازدارندگی مدنظر را هم مجروح می‌سازد.

بازدارندگی به دو مفهوم فردی و عام قابل تقسیم است؛ بازدارندگی خاص، نقشی است که جبران خسارت می‌تواند در بازداشتن عامل زیان از ورود مجدد زیان داشته باشد و بازدارندگی عام، به معنی پیشگیری در سطح جامعه و بازداشتن عموم افراد جامعه (علاوه بر عامل زیان) از در پیش گرفتن رفتار زیان‌بار در آینده است (Cook, 1999: 12). جبران خسارت مالی تنها وسیله‌ای است که از طریق آن حقوق به هدف خود که اعمال فشار است، می‌رسد و به خودی خود مسئولیت مدنی را توجیه نمی‌کند و هدف غایی آن نیست (Wil-liams, 1951: 144). علاوه بر فشار اقتصادی، یکی دیگر از موارد بازدارندگی اهمیت «اعتبار و شهرت» برای افراد است که مسئول شناختن آنان خطر مهمی برای آن محسوب می‌شود (داراب پور، ۱۳۸۷: ۸۶).

در بازدارندگی عام، صدور حکم جبران خسارت درس عبرتی برای سایر اعضای جامعه، به‌ویژه عاملین بالقوه خسارت است. در صورتی که نظام مسئولیت و بیمه وجود نداشته باشد زیان‌زننده، مسئولیتی برای جبران خسارت ندارد و در نتیجه کاهش تلاش مناسب برای گریز خطر را از سوی او نخواهیم داشت در این وضعیت، عوامل بالقوه زیان به دلیل عدم توجه به خطری که نسبت به آن‌ها متمایل است در فعالیت‌های پرمخاطره خواهند بود و انگیزه‌ای برای مراقبت ندارند. از طرفی زیان دیدگان نمی‌توانند علیه زیان‌زننده طرح دعوی نمایند و از این طریق متحمل خطر خواهند بود (سلیمی و پارساپور، ۱۴۰۰: ۵۰)؛ در واقع مسئولیت مدنی اهرم فشاری در دست نظام حقوقی است تا رفتار افراد جامعه را تغییر داده و سازمان‌دهی نماید. در حقیقت حقوق خصوصی در این رویکرد نقش حقوق عمومی را بر عهده می‌گیرد (Rogers, 2002: 2). ضمانت اجراهای مسئولیت مدنی افراد را به در نظر گرفتن حقوق دیگران و ادار

نموده و همواره رفتار مطلوب اجتماعی را ترویج می‌دهد و همین امر در مدتی طولانی میزان حوادث و خسارات ناشی از آن را به میزان قابل توجهی کاهش خواهد داد (Sugarman, 1992: 3). تبلیغات و آگاهی عموم از اقامه دعوی مسئولیت مدنی نیز دارای آثار زیان‌بار برای عامل زیان بوده و انگیزه‌ای نیرومند برای وارد نشدن به عرصه خسارت است (ر.ک. بادینی و عباسی، ۱۳۹۶: ۳۴). ابهامی که وجود دارد این است که ممکن است با اخذ بیمه‌نامه، از بازدارندگی عامل زیان کاسته شود اما راهکارهایی چون مسئولیت مدنی در کنار پوشش بیمه‌ای، طرح قائم‌مقامی و تعیین حق بیمه با توجه به سوابق بیمه‌شده بازدارندگی لازم را برقرار می‌نماید (باریکلو و سیدهاشمی، ۱۳۹۴: ۴۱؛ بادینی، ۱۳۸۳: ۸۰). از جمله راهکارهای پیشگیری از جرائم، اقتدار در اجرای مجازات است که برای نیل به آن باید قوانین به صورت شفاف تدوین شده و همگان از جزئیات عقوبت قانونی آگاه باشند (سماواتی پیروز و بیگدلی، ۱۴۰۰: ۲۸). وجود قانون صریحی در زمینه جبران خسارات اغتشاشات و همچنین جدیت در اجرای آن مقدار خسارات ناشی از اغتشاشات را به نحوی محسوس کاهش خواهد داد.

یکی دیگر از راهکارهای نوین پیشگیری از جرم هم‌جنس کردن ابزارهای پیشگیری با بزه‌ها و جرائم ارتكابی است که نمودهای قانونی مانند وضع ممنوعیت‌های مالی و بانکی برای صادرکننده چک بلامحل، در نظام حقوقی ما وجود دارد (سماواتی پیروز و بیگدلی، ۱۴۰۰: ۲۶). یکی از مجازات مؤثر برای اغتشاشگران محکومیت به خسارات تنبیهی است که برحسب طبیعت آن ضمن جبران خسارات، کمک شایانی به پیشگیری از خسارات خواهد شد. در واقع خسارت تنبیهی نوعی خسارت فرا جبرانی است که در دعاوی مدنی در مواردی که رفتار خواننده قابل سرزنش بوده (رفتار وقیحانه، متهورانه، توأم با سوءنیت یا عمدی) به منظور تنبیه خواننده و بازداشتن از ارتکاب عمل مشابه در آینده به نفع خواهان رأی داده می‌شود (امینی و ابک، ۱۳۹۳: ۷۸). مبنای اصلی صدور خسارت تنبیهی بازدارندگی است؛ بنابراین، خسارت تنبیهی با توجه به ماهیت بازدارنده خود متضمن آثاری است (امینی و ابک، ۱۳۹۳: ۷۹).

جبران خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی در فقه و حقوق داخلی

پیشگیری و درعین حال جبران خسارات و برگرداندن وضع سابق تا حد ممکن هدف مسئولیت مدنی و از ضروریات فقهی محسوب می‌گردد (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷: ۲۴۲ و ۵۲۱). علاوه بر جبران خسارات هدف از وضع قواعد پیشگیری از ایجاد اغتشاش و خسارات آن است که اخذ خسارت تنبیهی شیوه‌ای مناسب است (آقایی و برومند بارده، ۱۳۹۶: ۱۳۷). در نظام حقوقی ما نص قانونی در مورد نحوه جبران خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی به چشم نمی‌خورد، قانون مدنی نیز مبتنی بر اصول محصوره است که بر کلیه خسارات جاری نمی‌شوند و در نتیجه برخی از خسارت از جمله خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی بدون جبران باقی می‌ماند. در دکتترین حقوقی نیز نکات چشمگیری در مورد کیفیت جبران این نوع خسارات وجود ندارد و حقوقدانانی که تألیفاتی در زمینه حقوق مسئولیت مدنی داشته‌اند، مطلبی در مورد خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی متذکر نشده‌اند.^۱

در حقوق داخلی جبران خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی از ادبیات نظری پررنگی برخوردار نیست؛ اما پرواضح است که لزوم ایجاد آن از اصول حقوقی و فقهی بسیاری قابل استنباط است؛ در نتیجه می‌توان ادبیات نظری پژوهش را معطوف به این اصول نمود که جبران خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی از آن استنباط می‌گردد. سایر نظام‌های حقوقی از پدیده‌های نوین و مؤثری در وضع قوانین و صدور آرا استفاده نموده‌اند که واکاوی آن به تشریح راهکارهای مطلوب جبران خسارت کمک شایانی می‌کند.

اغتشاشات خیابانی دارای خسارات بسیاری است که تدارک آن مورد تأکید اخبار فراوان و بنای عقلا است. در دین اسلام که توجه ویژه‌ای در مورد احترام به مال و جان انسان وجود دارد، جبران این خسارات مورد تأیید قواعدی است که توسط شارع جعل گردیده است. تشریح این قواعد از آن جهت از اهمیت بسیاری برخوردار می‌شود که مطابق اصل ۴ و ۱۶۷ قانون اساسی، کاستی‌های قوانین توسط آنان جبران پذیر شده و تصویب قوانین و صدور احکام بر اساس موازین اسلامی ضروری است.

قاعده لاضرر، احترام، حفظ نظام و غرور نیز از جمله مبانی مهم فقهی بوده که ضمن تأکید شارع مقدس بر اجرای آنان در قوانین ما نیز مصادیق فراوان داشته و جریان آن در جبران خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی و همچنین ایجاد نظامی بازدارنده تأثیر بسزایی دارد (ر.ک. هوشمند فیروزآبادی، ۱۳۹۷: ۳۰۷؛ حاجی ده‌آبادی، ۱۳۸۵: ۱۱۴؛ دیلمی، ۱۳۹۷: ۱۵). در دیدگاه امام خمینی (ره) قاعده الخراج

۱. به عنوان نمونه ر.ک. کاتوزیان، ۱۳۹۵؛ صفایی و رحیمی، ۱۳۹۴؛ قاسمزاده، ۱۳۹۵؛ باریکلو، ۱۳۹۷.

بالبضمان در مقابل اخذ مالیات رفع حوائج و نیازهای مسلمین را بر دولت اسلامی لازم می‌داند (زیرک باروقی، ۱۳۹۵: ۱۵۳). هر بازخوانی از قاعده لاضرر، جبران خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی یا لزوم تدوین قوانین مناسب را در پی خواهد داشت؛ همچنین نهاد بیت‌المال که کاربردی مهم در جبران خسارات دارد، مصداقی از جریان قاعده احترام بوده و به نوعی مصداقی سنتی از مسئولیت مدنی دولت است (رحمدل، ۱۳۹۸: ۹۵).

اصول حقوقی مانند اصل خیر و رفاه اجتماعی نیز لزوم جبران مصائب و بدبختی‌های اجتماعی را برای ایجاد رفاه مردم ضروری می‌داند که خسارات اغتشاشات را باید نمونه‌ای از آن دانست. اصل عمل متقابل نیز از جهت پیشگیری دخالت بیگانگان و بار نمودن مسئولیت بر ایشان از اهمیت ویژه‌ای در صحنه اغتشاشات برخوردار است و پیشگیری از ایجاد اغتشاشات و خسارات را در پی خواهد داشت؛ همچنین قرارداد و روابط قراردادی مانند نهاد بیمه در اغتشاشات خیابانی مورد غفلت واقع گردیده است که لازم است به تدوین قواعد آن اهتمام ورزید؛ همچنین جبران خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی مطابق اصل عدالت و انصاف بوده که لازم است علاوه بر قابلیت جبران آن، مطابق اصل جبران کامل خسارات، تمامی خسارات بدون در نظر گرفتن سقف مشخصی جبران گردد (ایزنللو و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۱؛ قسمتی تبریزی، ۱۳۹۴: ۱۶۳-۱۶۴).

شناسایی مسئولیت مدنی دولت راهکار اولیه در سایر نظام‌های حقوقی می‌باشد که این اشکال را مطرح می‌سازد که بازدارندگی لازم در اغتشاشات را کاسته و باعث می‌شود عامل زیان در پناه قدرت دولت به خرابکاری بپردازد. به نظر می‌رسد مسئولیت مدنی دولت در این زمینه باید از دو جهت تعدیل شود؛ نخست آنکه چنان بی‌حدومرز نباشد که باعث گردد عامل زیان در پناه آن از مصونیت مدنی برخوردار گردد و همچنین از سویی دیگر نباید چنان مضیق تعیین شود که زیان دیده را از جبران خسارت محروم کند. به کارگیری از نهادهای قانونی مانند قائم‌مقامی در رجوع به عامل زیان و اخذ خسارت تنبیهی باعث می‌شود تعادل مطلوبی میان پیشگیری از خسارات آینده و جبران خسارات گذشته ایجاد گردد؛ لذا به علت لزوم تحلیل خاص مسئولیت مدنی دولت در اغتشاشات خیابانی و جلوگیری از مقایسه نابجای آن با سایر زمینه‌های مسئولیت مدنی باعث می‌شود تا بازدارندگی عنصر حیاتی در تعریف و تحلیل نظریات مطرح شده در مسئولیت مدنی دولت باشد که تبیین آنان از حوصله پژوهش خارج است.

در نهایت نبود قانون صریح در زمینه اغتشاشات و ابهامات فراوان در نظام حقوقی ما همان‌طور که بیان گردید منجر به عدم جبران خسارات ناشی از اغتشاشات می‌شود که ضمن محرومیت زیان دیده، باعث هرج و مرج شده و بازدارندگی لازم برای پیشگیری از اغتشاشات و خسارات آن را مخدوش می‌نماید.

جبران خسارات ناشی از اغتشاشات در حقوق تطبیقی

اغتشاشات فراوانی با خساراتی سنگین در دنیا به وقوع پیوسته‌اند که گاه نظام‌های حقوقی را بر آن داشته تا قواعدی برای جبران آنان وضع نمایند. با بررسی نظام‌های حقوقی در دنیا مشخص گردید که سه نظام حقوقی فرانسه، انگلستان و ایالات متحده آمریکا برای بررسی تطبیقی بر سایر نظام‌های حقوقی ترجیح دارند. مقررات مفصل و روشن، جایگاه مهم و مؤثر میان نظام‌های حقوقی، درک اغتشاشات و جنبش‌های بزرگ، جبران خساراتی سنگین، دستیابی مناسب به قوانین و آرای قضایی از جمله دلایل این انتخاب است؛ همچنین امیرالمؤمنین در فرمایشی بیان می‌دارند: « الْجِکْمَةُ ضَالَّةٌ الْمُؤْمِنِ فَخِذِ الْجِکْمَةَ وَ لَوْ مِنْ أَهْلِ التَّفَاقِ »؛ حکمت گمشده مؤمن است آن را هرچند از اهل نفاق، فراگیرید (حکمت ۷۷ نهج البلاغه).

نظام حقوقی فرانسه

فرانسه همواره محل بروز اغتشاشات گسترده با خسارات سنگین بوده است.^۱ در نظام حقوقی فرانسه، مطابق مواد L121-8 و L172-16 قانون بیمه فرانسه^۲ بیمه‌گر هیچ مسئولیتی در قبال خسارات ناشی از جنگ خارجی و داخلی، شورش، اغتشاش و آشوب ندارد؛ در این وضعیت اولین راهکار، دریافت خسارت از عامل زیان بوده و پیشگیری فردی تحقق می‌یابد.

در نظام حقوقی بیمه فرانسه بیمه اتکایی با پشتوانه دولت برای خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی مقرر شده است. بدین توضیح که گاهی شرکت‌های بیمه قراردادهای سنگینی در مورد برخی خسارات از جمله اغتشاشات خیابانی منعقد می‌کنند که پرداخت خسارات خارج از توان آنان است؛ قوانینی در

۱. در طی اغتشاشات اکتبر ۲۰۰۵ نزدیک به ۱۰ هزار خودرو به آتش کشیده شد و بسیاری از ساختمان‌های عمومی آسیب دیده یا حتی تخریب شدند و هزینه اقتصادی ۵۰۰ میلیون یورو شامل ۲۰۰ میلیون یورو خسارت بیمه‌شده برآورد شده است (Association des Professionnels de la Réassurance, ۲۰۱۳)؛ همچنین در سال ۲۰۱۸ در پی تغییر سیاست‌های مالیاتی و افزایش قیمت سوخت، جنبشی بزرگ در کشور فرانسه به نام «جنبش جلیقه زردها» رخ داد که پارلمان فرانسه خسارت مالی برجای مانده از جنبش مذکور برای اقتصاد این کشور را میلیاردی یورو اعلام کرد و شرکت‌های بیمه فرانسه تخمین زده‌اند که از اعتراض‌های این کشور، بیش از دو میلیارد یورو خسارت به اقتصاد فرانسه وارد شده است (ایرنا، ۱۳۹۸). این اعتراضات خساراتی ۱۷۵ میلیون یورویی را بر کسبه وارد نموده و مجموع خسارات و هزینه‌ها وارده بر شهر پاریس معادل ۱۰/۴۳ میلیون یورو بوده است؛ همچنین این اغتشاشات، ۱۱ کشته، حدود ۲۵۰۰ نفر زخمی از بین تظاهرات کنندگان و ۱۷۱۷ نفر زخمی از نیروهای پلیس داشته است (یوریکا، ۱۳۹۸).

2.Code des assurances.

جهت حفظ حقوق زیان دیدگان تصویب شده و بیمه‌گران را مکلف نموده تا قسمتی از تعهدات خود را نزد سایر شرکت‌های بیمه مجدداً بیمه نمایند. مطابق ماده 4-431 L قانون بیمه فرانسه، صندوق بیمه اتکایی مرکزی با پشتوانه دولت با اهدافی چون جبران خسارت زیان دیدگان، حمایت از بیمه‌گران، عدالت توزیعی و سرشکن شدن بیشتر خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی بیمه اتکایی یا مجدد را مقرر داشته است. نکته تأمل‌برانگیز این است که ماده مذکور در قسمت «معاملاتی با ضمانت دولت انجام می‌شود» و در پاراگراف «خطرات فوق‌العاده و هسته‌ای» از قانون بیمه فرانسه ذکر شده است. خسارات فوق از دو جهت مهم جلوه می‌کند؛ نخست آنکه هم‌ردیف خسارات بسیار مهم و سنگین قرار گرفته و دوم آنکه دولت عزمی جدی برای جبران آنان دارد به صورتی که نه زیان‌دیده از خسارت محروم گردد و نه بیمه‌گری به دنبال جبران آن ورشکسته شود.

همچنین راهکار مهم دیگری که به‌عنوان آخرین حربه برای جبران خسارات در نظام حقوقی فرانسه می‌توان مطرح نمود، مسئولیت مدنی دولت برای جبران خسارات ناشی از اغتشاش است. مسئولیت دولت در حقوق فرانسه برای جبران خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی برای نخستین بار در ماده ۹۲ قانون شماره ۸-۸۳ مورخ ۷ ژانویه ۱۹۸۳ ایجاد شده است. در راستای آن، ماده 3-2216 L قانون عمومی مقامات محلی و منطقه‌ای^۱ مقرر می‌دارد: «دولت از نظر مدنی مسئول آسیب‌ها و خسارات ناشی از جرائم و جنایاتی که با نیروی آشکار یا با خشونت، توسط تجمعات یا گروه‌های مسلحانه یا غیرمسلحانه، علیه مردم یا اموال انجام شده است، می‌باشد. دولت می‌تواند تحت شرایطی که در فصل اول زیرنویس ۲ عنوان ۳ کتاب ۳ قانون مدنی پیش‌بینی شده است، علیه عاملان این عمل مضر اقدام کند. همچنین وقتی شهرداری مسئول باشد می‌تواند علیه شهرداری اقدام کند.» حکم مزبور دقیقاً در ماده -211 L 10 قانون امنیت داخلی فرانسه ۲ تکرار شده است. مطابق نصوص فوق زیان دیدگان باید صرفاً اثبات نمایند که خسارات ناشی از حوادث به دلیل اغتشاشات بوده و اثبات تقصیر دولت لازم نیست. پرداخت دولت از باب کمک به وضعیت زیان دیدگان بوده و مطابق قسمت بعدی به عاملان زیان رجوع می‌کند. مطابق دیدگاه دادگاه تجدیدنظر اداری نانت زیان‌دیده حق دارد حتی در صورتی که ماده مذکور اعمال نگردد مسئولیت مدنی دولت را بر اساس خطایی که در برقراری امنیت نموده است به اثبات برساند، البته این اقدام پیش‌فرض وجود «خطای سنگین» دولت است (Cour Administrative d'Appel de)

1. Code général des collectivités territoriales.

2. Code de la sécurité intérieure.

(Nantes, 2013). دولت مانند سایر اشخاص ممکن است مرتکب فعل زیان باری شود که باید درصد جبران آن برآید، یکی از ابهامات این قاعده وقوع خسارت به علت ترک وظایف قانونی است که برقراری امنیت یکی از آن‌ها محسوب می‌شود.

مطابق یکی دیگر از شیوه‌های جبران خسارات در نظام حقوقی فرانسه «صندوق تضمین بیمه‌های اجباری»^۱ است که برخلاف صندوق تأمین خسارات بدنی ایران، علاوه بر خسارات حوادث رانندگی سایر خسارات را پوشش می‌دهد. دادگاه تجدیدنظر اداری دواًی فرانسه در تشریح ماده L211-10 قانون امنیت داخلی فرانسه طبق حکمی صرفاً پرداخت خسارات موضوع این ماده هنگامی بر عهده دولت بار می‌کند که خسارات ناشی از جرم باشند (Cour Administrative d'Appel de Douai, 2009). این نظر بدان معناست که چنانچه خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی از صندوق زیان دیدگان جرائم قابل اخذ نباشد از هیچ نهاد قانونی دیگری قابل مطالبه نیست؛ همان‌طور که در قسمت نخست بیان شد پرداخت خسارت توسط دولت صرفاً از باب کمک به زیان دیده بوده و منافاتی با رجوع به عامل زیان ندارد لذا ممکن است با قهر و غلبه بیشتری صورت گرفته و از بازدارندگی بیشتری برخوردار باشد.

نظام حقوقی انگلستان

برای نخستین بار در بریتانیا به موجب قانون جبران خسارات ناشی از شورش مورخ ۱۸۸۶ برای جبران خسارات مذکور مقرراتی وضع شد؛ اما در سال‌های اخیر به دلیل نامناسب بودن آن برای زندگی تجاری مدرن انتقادات زیادی را به دنبال داشت.^۲ سرانجام در تاریخ ۶ مارس ۲۰۱۷ «قانون جبران خسارات ناشی از اغتشاشات» در کشورهای انگلستان و ولز لازم‌الاجرا و مطابق بند ۱ ماده ۱۰ آن قانون ۱۸۸۶ نسخ گردید. برای اجرای قانون مذکور در تاریخ ۱۳ مارس ۲۰۱۷ آیین‌نامه‌ای تنظیم و در ۱۵ مارس در پارلمان مطرح و در تاریخ ۶ آوریل ۲۰۱۷ آیین‌نامه آن موسوم به آیین‌نامه شماره ۳۷۱ لازم‌الاجرا گشت. قانون مذکور در ماده ۸ قواعد مهمی در زمینه جبران خسارت، میزان و نحوه پرداخت را وضع نموده و از ابهامات زیادی جلوگیری نموده است. مطابق بند ۱ ماده مذکور پرداخت خسارت به زیان دیدگان به

1. Le Fonds de garantie des assurances obligatoires de dommages.

۲. کشور انگلستان نیز دچار اغتشاشاتی شده است، از جمله اغتشاشات ۲۰۱۱ تاتنهام است که طی آن چندین نفر در اغتشاشات مذکور کشته و زخمی و کسب و کارهای فراوان تباه گشت و در نهایت میزان خسارات از ۲۰۰ تا ۳۰۰ میلیون پوند تخمین زده شد و تنها در لندن ۳۸۴۴ درخواست خسارت به ثبت رسید (Dodd, ۲۰۱۲). نکته مهمی که در نظام حقوقی انگلستان به چشم می‌خورد وجود قانون برای جبران خسارات ناشی از اغتشاشات است.

۱ میلیون پوند در هر ادعا محدود شده است. سقف جبران خسارت در هر ادعا تعیین می‌شود؛ بنابراین چنانچه شخصی دچار آسیب‌های فراوان گردد و همه ادعاها را در یک دادخواست جمع کند نباید چنین پنداشت که به مجموع آنان ۱ میلیون تعلق می‌گیرد بلکه باید هر ادعا به صورت مجزا بررسی شود. مطابق بند ۳ آیین‌نامه قانون جبران خسارات ناشی از اغتشاش، ممکن است در یک ملک بیش از یک شخص دارای منافع قانونی باشند (مانند بیمه‌گر، مرتهن، مالک، موجر یا مستأجر) هرکدام از آن‌ها حق درخواست خسارت مجزا را تا سقف مذکور دارا می‌باشند.

محدودیت دیگری در مورد جبران خسارت در بند ۲ ماده ۸ مطرح شده و طبق آن تنها خسارات مستقیم و بلاواسطه از عمل زیان‌بار مانند تلف کلی یا جزئی، سوختن و دزدی اموال قابل جبران می‌باشند. استثنایی در بند ۳ ماده ۸ مقرر شده است که طبق آن چنانچه خسارت آشوبگران متوجه منزل مسکونی شخصی شود و آن را غیرقابل سکونت سازد میزان غرامت علاوه بر خسارت خانه، هزینه اسکان موقت شخص را نیز دربردارد. اما اگر از خسارات مستقیم خسارات دیگری نیز حاصل شوند و از خسارت خسارت نیز خسارت دیگری به وجود آید و در ادامه به همین طریق ادامه یابد خسارات باواسطه و غیرمستقیم قابلیت جبران ندارند زیرا در انگلستان قاعده فوق مطابق قاعده بوده و برخلاف خسارات بدنی و مالی، خسارات اقتصادی به‌سختی جبران می‌شوند (Harpwood, 2009: 37). به موجب بند ۱۶ آیین‌نامه یکی از شرایطی که دادگاه می‌تواند درخواست زیان‌دیده را رد نماید یا میزان آن را کاهش دهد تأثیر فعل یا ترک فعل آنان در اغتشاشات است. از جمله افعالی که ذکر شده عبارت است از اینکه زیان‌دیده در اغتشاش شرکت داشته، کمک کرده، تشویق نموده و یا تسهیل نموده باشد و یا اینکه به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به هرگونه آسیب، تخریب یا سرقت اموال در طول شورش کمک کرده باشد. مورد دیگری که موجب محرومیت کلی یا جزئی زیان‌دیده از جبران خسارت می‌شود ارتکاب جرم مربوط به شورش است. مطابق قسمت دوم بند ۱۶ موارد مذکور حتی در دعوای بیمه‌گذار علیه بیمه‌گر نیز مطرح شده و ممکن است بیمه‌گذار را از تمام یا قسمتی از خسارت محروم سازد و بدین گونه یکی از دفاعیات بیمه‌گر اثبات افعال مذکور و جرم مرتبط با اغتشاش توسط بیمه‌گذار است. این قاعده در سایر نظام‌های حقوقی دنیا از جمله چند ایالت آمریکا نیز وجود دارد و باعث می‌گردد که نوعی مجازات مدنی برای اغتشاشگران در نظر گرفته شود. در تمام مقررات بالا رویکرد پیشگیری به‌وضوح دیده می‌شود؛ در واقع مقررات فوق محل برخورد هدف ترمیمی مسئولیت مدنی و رویکرد بازدارندگی آن است که هدف پیشگیری از اغتشاشات باعث شده تا بازدارندگی از ترجیح محسوسی برخوردار باشد.

نظام حقوقی ایالات حده

تقابل نژادی در ایالات متحده همواره باعث اعتراضات مدنی و آشوب‌های اجتماعی شده است.^۱ تا جایی که نویسندگان در قوانین ایالتی بررسی نموده‌اند «اغتشاش» بیشتر از حیث مفهوم‌شناسی و کیفی مورد توجه قانون‌گذاران قرار گرفته و جبران خسارت در پرتو مسئولیت کیفی در نظر گرفته شده است که اولویت پیشگیری از جرم نسبت به پرداخت خسارت در دید قانون‌گذار را نشان می‌دهد.^۲

در فصل ۷۳ از بخش فرعی F قسمت سوم موضوع پنجم مجموعه مقررات ایالات متحده در محدودیت‌های استخدامی مقرر می‌دارد که چنانچه شخصی در دادگاه صالح به ایجاد اغتشاش و بی‌نظمی یا سازمان‌دهی، گسترش، تشویق یا شرکت در اغتشاش محکوم شده باشد، از تاریخ قطعی شدن حکم در استخدام شدن وی در سازمان‌ها و ادارات دولتی محدودیت ایجاد می‌شود. مقرر مذکور در پی ایجاد بازدارندگی لازم جهت پیشگیری از اغتشاشات آتی است و هرچند جبران خسارت را مدنظر ندارد اما از خساراتی در آینده پیشگیری می‌نماید.

ایالت کانزاس به موجب ماده ۲۱-۶۲۰۱ از قانون کیفی سال ۲۰۱۶ از لزوم تأثیر مسئولیت مدنی بر مسئولیت کیفی سخن گفته است بدین شرح که چنانچه اغتشاشگری خسارتی به اشخاص یا اموال وارد آورد، جرم وی نیز با مجازات شدیدتری برخوردار می‌شود (Kansas Statutes, 2017: Chapter21).

همچنین در ایالت کلمبیا مجازات جرم شورش یا تشویق و ترغیب به آن ۱۸۰ روز حبس یا جریمه نقدی یا هر دو را دربردارد اما چنانچه در نتیجه شورش به شخصی آسیب جدی برسد یا خسارت مالی بیش از ۵۰۰۰

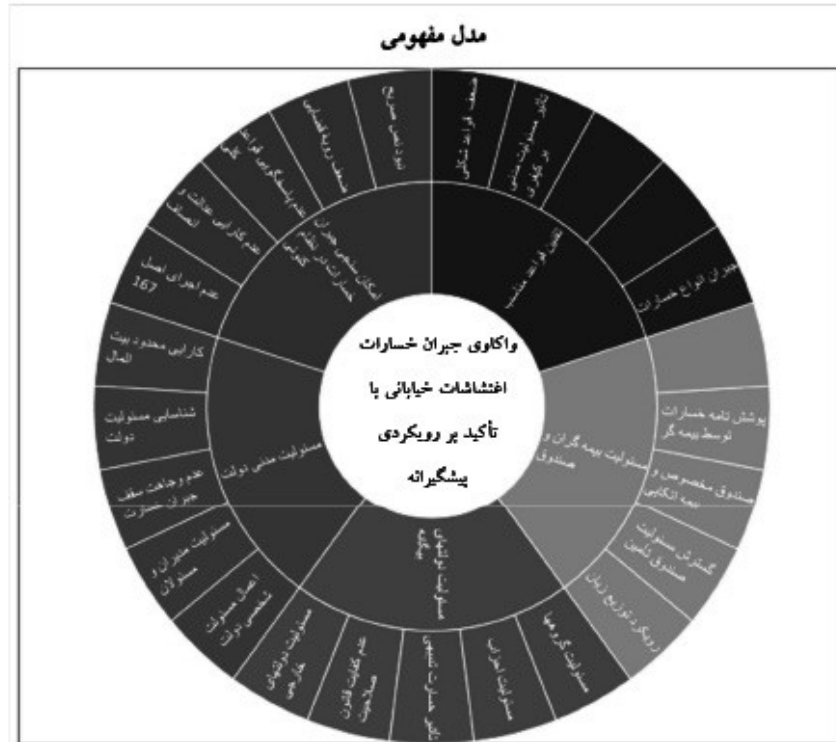
۱. از مهمترین اغتشاشات ایالات متحده، اغتشاش ۱۹۹۲ لس آنجلس و اعتراضات ۲۰۲۰ در پی کشتن جورج فلوید است. در پی اعتراضات ۱۹۹۲، ۵۳ نفر کشته، بیش از ۲۵۰۰ نفر زخمی و حدود ۱۱۰۰۰ نفر دستگیر شدند همچنین حدود ۱۱۰۰ ساختمان دچار خسارت گردید و مجموع خسارات در حدود ۱ میلیارد دلار برآورد شد و همین آثار باعث شد تا شورش مذکور به یکی از مخربترین اغتشاشات مدنی در تاریخ آمریکا تبدیل شود (Wallenfledt, 2012). در پی اغتشاش ۲۰۲۰ نیز دو نفر کشته و ۱۱۰۰۰ نفر دستگیر شدند و به گفته موسسه اطلاعات بیمه آمریکا اغتشاش ۲۰۲۰ برای صنعت بیمه ۱/۴ میلیارد دلار هزینه داشته است (Pham, 2020؛ Rommelmann, 2021؛ Romo et al, 2020).

۲. ماده ۱۲-۱۲۳-۳۱۹ از مقررات اداری ایالت کانزاس مقرر میدارد: «الف) هیچ مجرمی نباید شورش کند یا دیگران را تحریک به شورش کند. ۱- «شورش» به عنوان یکی از موارد زیر تعریف می‌شود: الف) هرگونه استفاده از زور یا خشونت توسط سه یا چند نفر که با هم و بدون مجوز قانونی اقدام میکنند و موجب نقض صلح ... می‌شوند؛ ب) هرگونه تهدید به استفاده از زور یا خشونت توصیف شده در بند ۱ الف این بخش در مورد هر شخص یا دارایی، اگر با قدرت یا قدرت ظاهری اجرای فوری همراه باشد...» (Kansas Administrative Regulations, 2016, Riot)

دلار وارد شود، هرکس که دیگران را عمدتاً به شورش تشویق و ترغیب کرده به بیش از ۱۰ سال حبس یا جریمه هر دو محکوم می‌شود (District of Columbia Code, 2019, Title 22). تشدید مسئولیت کیفری که جریمه مالی جزئی از آن است، راه مؤثری در پیشگیری از ورود خسارات در اغتشاشات است. ماده ۱۷-۱۷-۰۴-۳۱ از مجموعه قوانین مریلند این است که اگر بیمه‌شده در اغتشاش شرکت کرده و در آن نقش فعالی ایفا نماید و عنصر «درگیری» نیز محقق شده باشد، از جبران خسارات محروم و در فرض مرگ یا زیان بدنی غرامت و خسارتی به وی پرداخت نمی‌شود (Maryland Code of Regulations, 2016 TITLE 31). ایراد بازدارنده نبودن قواعد در فرض بیمه اغتشاشات باعث شده تا قانون‌گذار پیشگیری از اغتشاشات را به جبران آن ترجیح دهد، این فرض صرفاً عامل زیان فعال در صحنه اغتشاشات را مدنظر داشته که از حمایت بیمه‌ای محروم می‌ماند.

یکی از اصول راهگشا در حقوق ایالات متحده جبران هر نوع خساراتی است مگر جایی که هدف حفظ منافع ارزشمندتر باشد (Larry, 2021: 379). در همین راستا مقرر مهمی در ایالت نیویورک به تصویب رسیده است. مطابق ماده ۷۱ از قوانین سال ۲۰۱۴ ایالت نیویورک مقرر می‌دارد: «یک شهر یا بخش در قبال خسارات وارده به شخصی که اموالش توسط اغتشاشگران تخریب یا خودش زخمی شده مسئولیت دارد، این مسئولیت در صورتی محقق می‌شود که رضایت یا سهل‌انگاری زیان‌دیده به ورود خسارت کمک نکرده باشد و او همه تلاش منطقی در جهت پیشگیری از بروز خسارت را نموده باشد... (New York Consolidated Laws, 2012, GMU - General Municipal)).

جبران خسارت توسط دولت از باب رفاه زیان‌دیده بوده و شرط مهم جبران خسارت تلاش منطقی زیان‌دیده در جهت پیشگیری از حادثه است. تلاش زیان‌دیده باید همه‌جانبه باشد؛ لذا حضور در اغتشاشات و صحنه خسارت می‌تواند باعث عدم جبران ضرر شود. در نظام حقوقی ما نیز باید با تأکید بر قاعده اقدام، بر بازدارنده بودن قوانین و تلاش زیان‌دیده در پیشگیری از زیان تأکید شود (ر.ک. سعادت مصطفوی و توحیدی مهر، ۱۳۹۸: ۲۷).

نمودار شماره ۱: مدل مفهومی

وضعیت کنونی نظام حقوقی ایران و راهکارهای جبران خسارت در زمینه اغتشاشات خیابانی باهدف پیشگیری از وقوع اغتشاش زبان‌بار در آینده در مدل بالا نمایش داده شده‌اند. به نظر می‌رسد وضعیت کنونی با ابزارهای حاضر جز جبران قسمتی از خسارات موجود توان کمک بیشتر را نداشته و باید به فکر تقنین از طریق به‌کارگیری اندیشه‌های نوین در این زمینه بود. مسئولیت مدنی دولت، بیمه‌گران، صندوق تأمین خسارات بدنی و مسئولیت دولت‌های بیگانه از جمله نهادهای مؤثر در جبران خسارات است. مسئولیت مدنی تأثیر نمایانی در پیشگیری از وقوع اغتشاشات و خسارات در آینده خواهد داشت بدین شرح که اخذ خسارات ترمیمی و گاه تنبیهی باعث توجه و مراعات بیشتر افراد خواهد شد و عامل زیان بالقوه خواهد دانست هرگونه ایراد خسارت در زمینه اغتشاشات باعث مسئولیت وی خواهد شد که گاه مبلغ آن بسیار سنگین خواهد بود؛ همچنین صدور حکم به جبران خسارات یا رجوع نهادهای بالا یا محرومیت از بیمه و جبران خسارات وارده به عامل زیان، درس عبرتی برای سایر اعضای جامعه خواهد شد و رفتار آنان در برابر اغتشاشات را با مراقبت و مواظبت توأم می‌سازد.

روش‌شناسی پژوهش

نوع پژوهش

این تحقیق در پی ترسیم راهکارهای حقوقی جبران خسارات ناشی از اغتشاشات به‌عنوان راهکاری پیشگیرانه در جهت وقوع اغتشاشات است و نتیجه این تحقیق به‌صورت کاربردی می‌تواند تأثیر جبران خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی را در پیشگیری از آن روشن گرداند.

روش پژوهش

در پژوهش حاضر تمام موارد لازم در مورد جبران خسارات ناشی از اغتشاشات مورد تبیین قرار می‌گیرد؛ لذا روش تحقیق مناسب مورد استفاده توصیفی-تحلیلی است. ارائه گزارش در پژوهش حاضر مربوط به واکاوی و بررسی نصوص قانونی، فقه امامیه، رویه قضایی و حقوق تطبیقی است که با ابزار پرسشنامه بعد از نظرخواهی از صاحب‌نظران و حقوق‌دانان بدون هیچ تصرفی تشریح شده‌اند.

روش و ابزار گردآوری اطلاعات

روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق ترکیبی از روش کتابخانه‌ای و میدانی است. ابزار گردآوری اطلاعات روش کتابخانه‌ای فیش‌برداری و ابزار گردآوری روش میدانی از طریق پرسشنامه میان متخصصان است.

روش تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق

تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش با نرم‌افزار SPSS و با روش‌های آمار توصیفی صورت گرفته و رابطه بین متغیرها در نمونه و جامعه آماری بررسی شده و خلاصه‌ای از داده‌ها در قالب میانگین ارائه می‌شود.

جامعه آماری، حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

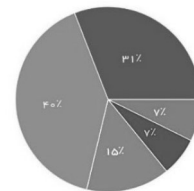
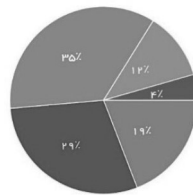
جامعه آماری این پژوهش را متخصصان در زمینه پژوهش شامل قضات، وکلا، اعضای هیئت‌علمی دانشگاه‌ها و دانشجویان تحصیلات تکمیلی در شهرهای تهران و مشهد می‌باشند که جمعاً حدود ۱۵ هزار نفر می‌باشند. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران $374/15$ بوده که به تعداد ۳۷۵ گرد شده است و روش نمونه‌گیری هم هدفمند بوده و خبرگانی که در حوزه نظام حقوقی اغتشاشات خیابانی دارای ایده حقوقی هستند، انتخاب شدند.

اعتبار و روایی (پایایی) ابزار سنجش

برای سنجش سازگاری درونی پرسشنامه، از آلفای کرونباخ استفاده شده و در پرسشنامه میزان ضریب آلفا بیشتر از 0.9 شده است. با توجه به جدول ضرایب آلفا، سازگاری داخلی گویه‌های این پرسشنامه در سطح عالی است. به این معنی که این گویه‌ها بیشترین ارتباط را با هدف مورد بررسی (متغیر مربوط به فرضیات تحقیق) دارند.

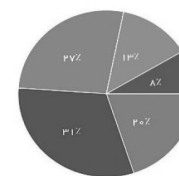
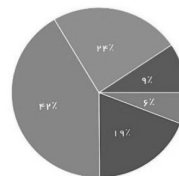
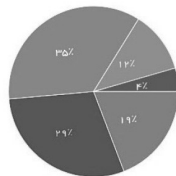
تجزیه و تحلیل یافته‌ها

بعد از جمع‌آوری پرسشنامه‌ها و کدگذاری آنان در نرم‌افزار SPSS داده‌های ذیل در شفاف‌سازی داده‌های پژوهش پدید آمد: با توجه به نتایج به دست آمده قابلیت پیشگیری اغتشاشات با استفاده از جبران خسارات در نظام کنونی به شدت مورد تردید قرار گرفته و این مورد را به نظر یادآوری می‌کند که نظام مطلوبی برای جبران خسارات وجود ندارد. از جمله مواردی که باعث جبران مناسب خسارات مذکور می‌گردد، وجود نص قانونی و رویه قضایی است که پشتوانه مناسبی ندارند. نبود قانون باعث می‌شود اقتدار در اجرای مجازات محقق نگشته و در نتیجه پیشگیری از آن میسر نگردد.

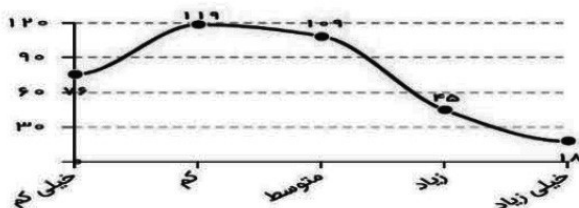
نمودار شماره ۲: تاثیر نص قانونی در جبران خسارت نمودار شماره ۳: تاثیر نص قانونی در جبران خسارت

همچنین به نظر خلاً مذکور جدی بوده و نمی‌توان با رجوع به فقه امامیه و استفاده از منابع فقهی و یا جریان قواعد کلی مانند اتلاف و تسبیب یا عدالت و انصاف رفع نمود:

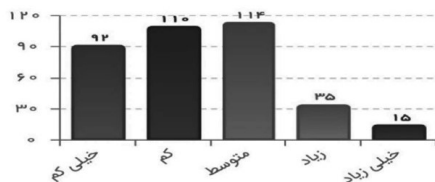
نمودار شماره ۴: تاثیر اتلاف و تسبیب نمودار شماره ۵: تاثیر عدالت و انصاف نمودار شماره ۶: تاثیر رجوع به منافع و فتاوی معتبر

همچنین به نظر می‌رسد قواعد شکلی مناسبی نیز برای جبران خسارات وجود ندارد و حال آنکه پیشگیری درگرو برخوردی مقتدر و قانونی با عاملین زیان بوده که علاوه بر ایجاد حس پشیمانی در آنان، باعث عبرت سایرین شده و از ایجاد مجدد اغتشاشات پیشگیری نماید.

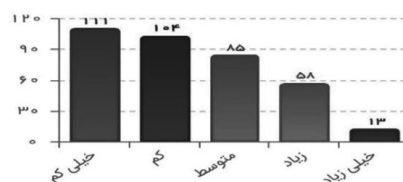

نمودار شماره ۷

مورد مهم بعدی که از اهمیت زیادی برخوردار می‌باشد دخالت کشورهای بیگانه در جریان اغتشاشات به نحو مستقیم و غیرمستقیم است؛ لزوم پیشگیری از دخالت آنان در امر اغتشاشات مطابق بر اصل عمل متقابل بوده که برای حفظ و کیان نظام مقدس جمهوری اسلامی بسیار حیاتی و مهم جلوه می‌نماید. متخصصان نیز به این مورد اذعان داشته و قانون «صلاحیت دادگستری جمهوری اسلامی ایران برای رسیدگی به دعاوی مدنی علیه دولت‌های خارجی» را در مسئول شناختن دولت‌های بیگانه توانا و مؤثر شناخته‌اند.

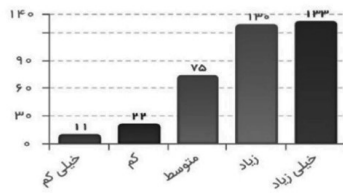

نمودار شماره ۹: تأثیر قانون صلاحیت در مسئول شناختن دولت‌های خارجی

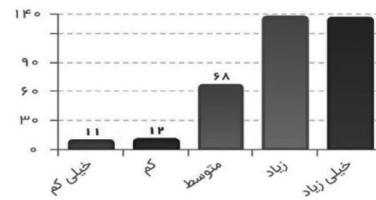

نمودار شماره ۸: تأثیر مسئولیت دولت‌های خارجی در برابر خسارات

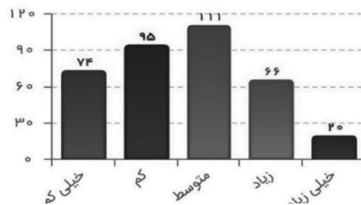
در نتیجه راهکار جبران خسارات را در جای دیگر باید جستجو نمود. به نظر باید دولت را مسئول نهایی جبران خسارات بلا جبران ناشی از اغتشاشات خیابانی معرفی نمود. بیت‌المال به‌عنوان یکی از نهادهای سنتی در فقه امامیه، علاوه بر کاربرد مؤثر در حقوق کنونی به اهتمام شارع مقدس به مسئولیت دولت صحه می‌گذارد. شناسایی حق رجوع به عامل زیان نیز علاوه بر سرعت جبران خسارت هدف پیشگیری از اغتشاشات را دنبال می‌کند که در بیت‌المال اعمال شده است. ارائه این راهکار به دانشجویان حوزه مزبور، استقبال قابل توجهی از سوی ایشان را در پی داشت و علاوه بر آن با تأکید بر اصل جبران کامل خسارات برخلاف برخی از کشورها جبران خسارات بدون در نظر گرفتن سقف مشخصی با نظام حقوقی و مبانی فقهی ما مناسب‌تر دانسته شده است.

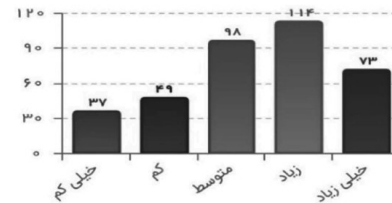
نمودار شماره ۱۱: تاثیر مسئولیت نهایی دولت بر جبران خسارت

نمودار شماره ۱۰: مسئولیت شخصی دولت در جبران خسارت

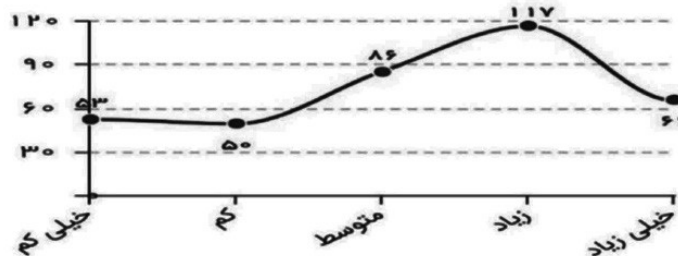

نمودار شماره ۱۳: میزان تطابق سقف جبران خسارت با قواعد حقوق داخلی

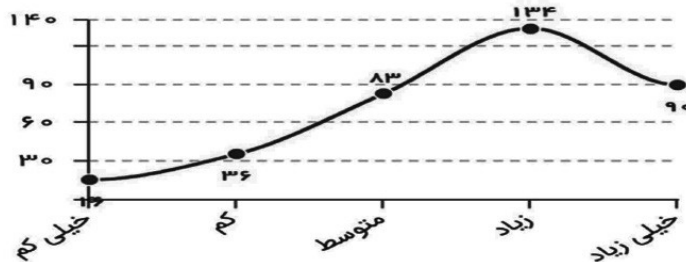
نمودار شماره ۱۲: تاثیر بیت المال در جبران خسارت

اغتشاشات خیابانی گاه در پی تصمیمات و تقصیرات مسئولینی به وجود می‌آید که لازم است نحوه جبران آنان نیز مورد واکاوی قرار بگیرد؛ لذا روبه‌رو نمودن آنان با نتایج تصمیماتشان می‌تواند کمک شایانی در پیشگیری از اغتشاشات داشته باشد چراکه جبران خسارت و آگاهی عموم از دعوای مسئولیت، انگیزه‌ای قوی برای پیشگیری از اغتشاش خواهد بود. نظرات متخصصان درباره تأثیر مسئولیت مدیران و مسئولان در ذیل منعکس گردیده است:

نمودار شماره ۱۴

همچنین دولت می‌تواند در راستای وظایف خود و افزایش رفاه حال شهروندان، با استفاده از نهاد توزیع زیان، خسارت را میان مردم جامعه توزیع نماید. توزیع زیان باعث ایجاد عدالت توزیعی و سامان دادن به عدالت اصلاحی می‌گردد. راهکارهایی چون مسئولیت مدنی در کنار پوشش بیمه‌ای، طرح قائم‌مقامی و تعیین حق بیمه با توجه به سوابق بیمه‌شده ضامن حفظ بازدارندگی این راهکار خواهد بود. این رویکرد مورد توجه متخصصان نیز قرار گرفته و توزیع زیان به‌عنوان ابزاری ارزشمند برای جبران خسارات و پیشگیری از اغتشاشات در نظر گرفته شده است که در نمودار ذیل قابل مشاهده است.

نمودار شماره ۱۵

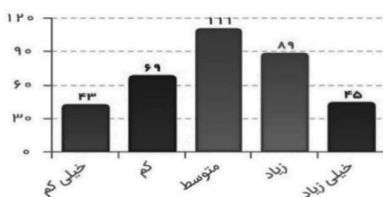
صندوق تأمین خسارات بدنی نهادی است مطابق با مبانی فقهی و عدالت توزیعی که مطابق ماده ۲۱ قانون بیمه اجباری ۱۳۹۵ نقش مهمی در حوادث رانندگی ایفا می‌نماید. به نظر می‌رسد زیان دیدگان حوادث رانندگی موضوعیتی نداشته و باید به تبعیض میان زیان دیدگان پایان داد و صندوق را مسئول سایر خسارات دانست. رویکرد مذکور در سایر کشورها اتخاذ شده و صندوق‌های تضمین طیف وسیعی از خسارات را پوشش می‌دهند. همچنین می‌توان صندوقی مجزا برای خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی در نظر گرفت و یکی از عواید آن را خسارات تنبیهی اخذ شده از عاملین زیان قرارداد. مبلغ بازبافتی صندوق از عامل زیان به مانند ماده ۲۵ قانون بیمه اجباری و خسارت تنبیهی مکانیزم‌های مناسبی جهت حفظ بازدارندگی قواعد مذکور خواهند بود. درصد زیادی از حقوقدانان با نظرات فوق موافق بوده و گسترش صندوق موجود یا ایجاد صندوقی مستقل برای زیان دیدگان ناشی از اغتشاشات مناسب و درعین حال لازم می‌دانند.

نمودار شماره ۱۶: تاثیر گسترش صندوق تأمین در جبران اغتشاشات

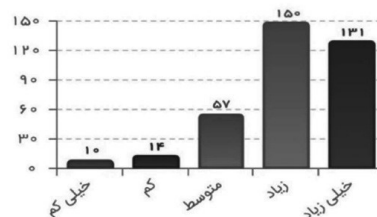
نمودار شماره ۱۶: تاثیر گسترش صندوق تأمین در جبران خسارت

بیمه‌گر باید تا حد ممکن همه خسارات را پوشش دهد که همین امر به نحو قاطع از سوی حقوقدانان مورد تأکید قرار گرفته است؛ اما رویکرد پیشگیری از حوادث مزبور این نکته را خاطرنشان می‌کند که حضور مؤثر زیان دیده در اغتشاش نباید زیر چتر حمایتی بیمه‌گر باشد و هدف بازدارندگی مسئولیت مدنی باید به محرومیت او منجر شود.

نمودار شماره ۱۹: تاثیر شرکت زیان دیده در اغتشاش بر

تعهد بیمه گر

نمودار شماره ۱۸: میزان تعهد قانونی بیمه گر در جبران خسارت

نتیجه گیری

پژوهش حاضر در پی ترسیم راهکارهای حقوقی جبران خسارات ناشی از اغتشاشات به عنوان راهکاری پیشگیرانه در جهت وقوع اغتشاشات می باشد. با بررسی های صورت گرفته این نکته شفاف گردید که راهکارهای موجود در نظام حقوقی کنونی، قابلیت جبران خسارات ناشی از اغتشاشات را نداشته و خسارات مذکور بلا جبران باقی خواهد ماند. جبران نشدن خسارات مذکور برخلاف قواعد حقوقی و مبانی فقه امامیه بوده و باعث می شود تا بازدارندگی لازم در پیشگیری از اغتشاشات محقق نگردد. وضعیت جبران خسارات ناشی از اغتشاشات در نظام های حقوقی مؤثر دنیا چنین می نماید که جبران خسارت راهکاری مهم در پیشگیری از اغتشاشات بوده و اجرای قواعد متناسب با شرایط داخلی، تا حدی باعث پیشگیری از اغتشاشات می شود. مهم ترین نهاد در جبران خسارت و پیشگیری از اغتشاش دولت است، شناسایی مسئولیت مدنی دولت به عنوان نکته محوری پژوهش این مهم را در پی دارد که خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی حتی اگر از تقصیر مستقیم دولت و مدیران و مسئولان هم نباشد، باید فرض عدم شناسایی عامل زیان یا عدم امکان جبران خسارت باهدف رفاه زیان دیدگان جبران شود. دولت می تواند در جهت پیشگیری از اغتشاشات به عاملین زیان رجوع و مبلغی تحت عنوان خسارت تنبیهی را علاوه بر خسارت پرداخت شده دریافت نماید. یکی دیگر از راه های جبران خسارت، افزایش تعهدات صندوق تأمین خسارات بدنی است؛ همچنین ایجاد صندوقی مخصوص برای زیان دیدگان اغتشاشات خیابانی راهی مؤثر در جبران خسارات است. علاوه بر شناسایی حق رجوع صندوق های فوق به مانند ماده ۲۵ قانون بیمه اجباری ۹۵، می توان با صدور حکم محکومیت های مالی و خسارات تنبیهی به نفع این صندوق ها، علاوه بر تأمین حقوق زیان دیدگان، گامی اساسی در پیشگیری از ایراد خسارات برداشت. بیمه اجباری در زمینهاغتشاشات راهکار مناسبی است که می توان آن را ابزار پیشگیری از خسارت هم محسوب نمود. با این توضیح که محرومیت از بیمه در تقصیرهای سنگین و عمدی، قائم مقامی بیمه گر از زیان دیده و رجوع به اغتشاشگر زیان زنده و تعیین حق بیمه با توجه

به سوابق بیمه‌شده بازدارندگی لازم را برقرار نموده و بیمه‌شده را از شرکت در اغتشاشات بازمی‌دارد. شناسایی مسئولیت مدنی برای دولت‌های بیگانه مطابق قانون صلاحیت دادگستری در پیشگیری از دخالت آنان مؤثر بوده و نیازمند تقویت است. وجود مقرر مذکور نشانگر آن است که در دید قانون‌گذار حکم جبران خسارت وسیله‌ای کارا در جهت پیشگیری از اعمال مداخله‌جویانه کشورهای مستکبر در نظر گرفته شده است.

پیشنهادها

۱. وضع قوانین روشن در زمینه جبران خسارات ناشی از اغتشاشات خیابانی و تشریح شیوه‌های پرداختی
۲. شناسایی مسئولیت مدیران و مسئولین مسبب در ایجاد اغتشاش
۳. شناسایی مسئولیت گروه‌ها و احزاب مؤثر در وقوع یا جریان اغتشاش
۴. تقویت قانون صلاحیت دادگستری باهدف منع دخالت بیگانگان
۵. تأکید بر مسئولیت مدنی دولت
۶. گسترش تعهدات صندوق تأمین خسارات بدنی به سایر خسارات از جمله اغتشاشات خیابانی
۷. ایجاد صندوقی مجزا برای جبران خسارات ناشی از اغتشاشات
۸. ایجاد بیمه‌های اجباری برای پوشش خسارات ناشی از اغتشاشات
۹. ایجاد بیمه اتکایی و تضمین تعهدات بیمه‌گران با پشتوانه دولت
۱۰. محکومیت عاملان زیان به خسارات تنبیهی
۱۱. ایجاد محدودیت یا ممنوعیت در پرداخت خسارات اغتشاشگران و عاملان مؤثر در اغتشاش
۱۲. شناسایی مسئولیت کیفری شدید بدون لحاظ تخفیفات قانونی به هنگام ایراد خسارات
۱۳. جبران انواع خسارات اعم از بدنی، مالی، معنوی و بدون در نظر گرفتن محدودیت و سقف قانونی

منابع

الف) منابع فارسی

۱. نهج البلاغه، (۱۴۱۴.ق.)، چاپ نخست، مؤسسه نهج البلاغه، قم.
۲. امام خامنه‌ای (مدظله العالی)، درس خارج فقه مورخه ۱۳۹۸/۸/۲۶، <https://khl.ink/f/44020>، بازیابی شده در تاریخ ۱۴۰۰/۱۱/۳۰.
۳. امام خامنه‌ای (مدظله العالی)، بیانات در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه مورخه ۱۳۹۸/۴/۵، <https://khl.ink/f/42925>، بازیابی شده در تاریخ ۱۴۰۱/۱/۲۷.
۴. امام خامنه‌ای (مدظله العالی)، سخنرانی رهبر انقلاب در ارتباط تصویری با همایش سراسری قوه قضائیه مورخه ۱۳۹۹/۴/۷، <https://khl.ink/f/45966>، بازیابی شده در تاریخ ۱۴۰۱/۱/۲۷.
۵. امینی، اعظم و ابک، صدیقه، (۱۳۹۳)، بررسی نظریات بازدارندگی و منفعت زدایی راجع به خسارت تنبیهی در دعاوی مسئولیت مدنی (با تمرکز بر آرای دادگاه‌های ایالات متحده امریکا، دوفصلنامه دانشنامه حقوق اقتصادی (دانش و توسعه سابق)، دوره جدید، سال ۲۱، شماره ۶، صص ۷۷-۱۱۳.
۶. ایرنا، خسارات مالی جنبش «جلیقه زرها» میلیاردها یورو اعلام شد، www.irna.ir/news/83400592، ۲۶ تیر ۱۳۹۸، بازیابی شده در ۱۴۰۰/۱۱/۳۰.
۷. ایزانلو، محسن و بادینی، حسن و نهرینی، فریدون و محمودی مقدم، سید مصطفی، (۱۴۰۰)، نگرشی بر میزان جبران خسارات بدنی با رویکرد مطالعه تطبیقی در حقوق اسلام، ایران، فرانسه و انگلستان، فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال ۸، شماره ۱، صص ۲۷-۵۴.
۸. آقایی، کامران و برومند بارده، نوید، (۱۳۹۶)، تحلیل حقوقی و اقتصادی خسارت تنبیهی، دوفصلنامه حقوق اقتصادی، دوره جدید، سال ۲۴، شماره ۱۱، بهار و تابستان ۱۳۹۶، صص ۱۳۲-۱۵۹.
۹. بادینی، حسن، (۱۳۹۴)، فلسفه مسئولیت مدنی، چاپ سوم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
۱۰. بادینی، حسن و عباسی، سمیه، (۱۳۹۶)، ارزیابی مسئولیت مدنی و مقررات پیشگیری از فعالیت‌های خطرآفرین، مجله حقوقی دادگستری، سال ۸۱، شماره ۹۹، صص ۳۱-۵۸.
۱۱. بادینی، حسن، (۱۳۸۳)، هدف مسئولیت مدنی، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۶۶، صص ۵۵-۱۱۳.
۱۲. باریکلو، علیرضا، (۱۳۹۷)، مسئولیت مدنی، چاپ هشتم، تهران: میزان.

۱۳. باریکلو، علیرضا و سیدهاشمی، نعمت‌الله، تأثیر بیمه بر بازدارندگی حقوق مسئولیت مدنی، مجله فقه و حقوق اسلامی، سال ۶، شماره ۱۱، صص ۳۱-۵۳.
۱۴. حاجی ده آبادی، احمد، از جبران خسارت بزه‌دیده توسط بزه‌کار تا جبران خسارت توسط دولت، مجله فقه و حقوق، سال ۳، تابستان ۱۳۸۵، صص ۹۵-۱۲۱.
۱۵. حسینی، سیدمحمد، (۱۳۹۴)، مسئولیت تبعی دولت در جبران ضررهای بلاجبران وارده به شهروندان، فصلنامه علمی تحقیقات حقوقی بین‌المللی، دوره ۸، شماره ۲۸، شماره پیاپی ۲۸، صص ۱۲۳-۱۶۶.
۱۶. خبرگزاری فارس، تأکید آیت‌الله رئیسی بر جبران خسارت زیان‌دیدگان حوادث اخیر، <http://fna.ir/ddq1i2>، آذرماه ۱۳۹۸، بازبایی در ۱۴۰۰/۱۱/۳۰.
۱۷. جهانتاب، محمد و داودی، ابراهیم، (۱۳۹۱)، ارتقای مشارکت محلی در پیشگیری از جرم، فصلنامه مطالعات پیشگیری از جرم، دوره ۷، شماره ۲۲، صص ۱۰۷-۱۲۸.
۱۸. داراب‌پور، مهرباب، (۱۳۸۷)، اصول کلی مسئولیت مدنی در سیستم حقوقی انگلستان، فصلنامه دیدگاه‌های حقوقی، شماره ۴۴، ۶۷-۹۹.
۱۹. دوفار، ژان، (۱۳۹۱)، آزادی‌های گروهی، ترجمه علی‌اکبر گرجی از ندریانی، چاپ نخست، تهران: انتشارات مجد.
۲۰. دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۸۵)، فرهنگ دهخدا، چاپ نخست، تهران: مؤسسه لغت‌نامه.
۲۱. دیلمی، احمد، (۱۳۹۷)، قاعده احترام تکلیف یا مسئولیت، مجله حقوق اسلامی، سال ۱۵، شماره ۵۶، صص ۷-۳۲.
۲۲. رحمدل، منصور، پرداخت دیه از بیت‌المال، فقه و حقوق اسلامی، سال دهم، شماره هجدهم، بهار و تابستان ۹۸، ۷۵-۱۰۳.
۲۳. زیرک باروقی، اصغر، (۱۳۹۵)، رویکرد امام خمینی در قاعده «الخراج بالضمنان» و کارکرد آن در اثبات مسئولیت مدنی دولت، حکومت اسلامی، سال ۲۱، شماره ۲، پیاپی ۸۰، صص ۱۳۸-۱۵۸.
۲۴. سعادت مصطفوی، سید مصطفی و توحیدی مهر، احسان، (۱۳۹۸)، تأثیر ارتکاب فعل نامشروع زیان‌دیده بر مسئولیت مدنی در فقه امامیه و حقوق ایران، دوفصلنامه علمی پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، سال ۲۰، شماره ۱ (پیاپی ۴۹)، صص ۲۵-۵۰.
۲۵. سلیمی، فضا و پارساپور، محمدباقر، (۱۴۰۰)، مبنای مطلوب مسئولیت مدنی از دیدگاه تحلیل

- اقتصادی حقوق (با نگاهی به حقوق بازار، پژوهش حقوق خصوصی، دوره ۹، شماره ۳۵، صص ۴۲-۶۶.
۲۶. سماواتی پیروز، امیر و بیگدلی، حسن، (۱۴۰۰)، پیشگیری از جرم در نگاه مقام معظم رهبری، فصلنامه رهیافت پیشگیری از جرم، دوره ۴، شماره ۱، صص ۱۳-۴۶.
۲۷. صفایی، سید حسین و رحیمی، حبیب الله، (۱۳۹۴)، مسئولیت مدنی (الزامات خارج از قرارداد)، چاپ هشتم، تهران: سمت.
۲۸. صفایی، سید حسین و رحیمی، حبیب الله، (۱۳۹۷)، مسئولیت مدنی تطبیقی، چاپ نخست، تهران: شهر دانش.
۲۹. عابدی، محمد و امینی، اعظم، (۱۳۹۷)، امکان سنجی و شرایط اقامه دعوی جبران خسارات ناشی از اعتراضات داخلی علیه امریکا در دادگاه‌های ایران، فصلنامه آفاق امنیت، سال ۱۱، شماره ۳۸، صص ۹۱-۱۱۳.
۳۰. عمید، حسن، (۱۳۸۹)، فرهنگ عمید، سرپرست تألیف و ویرایش: فرهاد قربانزاده، چاپ نخست، تهران: اشجع.
۳۱. قاسم‌زاده، مرتضی، (۱۳۹۵)، الزام‌ها و مسئولیت مدنی بدون قرارداد، چاپ دهم، تهران: میزان.
۳۲. قسمتی تبریزی، علی، (۱۳۹۴)، اصل جبران کامل زیان، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال ۷، شماره ۱۳، صص ۱۳۵-۱۷۴.
۳۳. کاتوزیان، ناصر، (۱۳۹۵)، الزام‌های خارج از قرارداد؛ مسئولیت مدنی، جلد ۱، چاپ چهاردهم، تهران: دانشگاه تهران.
۳۴. کاتوزیان، ناصر، (۱۳۹۷)، مسئولیت ناشی از عیب تولید، چاپ نخست، تهران: گنج دانش.
۳۵. کیهان، آمار وزیر کشور از خسارت آشوبگران، <https://www.kayhan.ir/fa/news/175838>. ۶ آذرماه ۱۳۹۸، بازبایی شده در تاریخ ۱۵/۹/۱۳۹۹.
۳۶. مجیدی کوهبنانی، فاطمه، (۱۳۹۴)، جبران خسارت‌های ناشی از مسئولیت مدنی اشخاص توسط دولت از منظر فقه و حقوق، به راهنمایی: محمدرضا امیرمحمدی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کارشناسی ارشد حقوق و معارف اسلامی.
۳۷. معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران: ساحل، چاپ نخست، ۱۳۸۲ ش.
۳۸. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۱۱ق)، القواعد الفقهیة، جلد ۱، چاپ سوم، قم: مدرسه امام امیر المؤمنین (علیه السلام).

۳۹. نصیری اوانکی، رضا، (۱۳۹۰)، نقد و ارائه راهکار در خصوص خسارت بلاجبران در نظام حقوقی ایران، به راهنمایی: محمود حکمت نیا، دانشگاه علم و فرهنگ، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق خصوصی.
۴۰. نظری منظم، مهدی، (۱۳۹۶)، حقوق شهروندی در کنترل اغتشاشات در پرتو اسناد بین الملل، فصلنامه مطالعات حقوقی انتظامی، سال ۲، شماره ۶ صص ۱۴۹-۱۷۴.
۴۱. هوشمند فیروزآبادی، حسین، (۱۳۹۸)، ارزیابی مبانی فقهی مسئولیت مدنی، آموزه‌های فقه مدنی، شماره ۱۹، صص ۲۹۸-۳۲۸.
۴۲. یوریکا، بررسی روند جنبش جلیقه زردها؛ از آغاز تا به امروز، <http://www.eurica.ir/?p=۲۵۸۹۵>، ۲۹ دی ۱۳۹۸.

ب) منابع لاتین

- 43) Association des Professionnels de la Réassurance, assurance et reassurance des greves, emeutes et mouvements populaires, https://www.apref.org/wp-content/uploads/2020/10/apref_note_greve_emeutes_mouvements_populaires_2013_Juillet_2013_October2021.
- 44) Batbie, A, (1869), Précis de cours de Droit public et administratif, 3éd, Cotillon, Librairie du conseil d'état.
- 45) Black, H.Campbell, (1990), Blacks law dictionary, sixth editon, London, west publicaton.
- 46) Cave, Damien & Albeck-Ripka, Livia & Magra, Iliana, The New York Times, Huge Crowds Around the Globe March in Solidarity Against Police Brutality, <https://www.nytimes.com/2020/06/06/world/george-floyd-global-protests.html>, 6 June2020, October2021.
- 47) Corbeanu, Maria, (2010), Droits administratifs, curs universitar, Editia a II-a, revazuta si completata, Editura Lumina Lex, ucharest.
- 48) Cook, john, 1999, Law of Tort, 4th edition, Financial Times Pitman Publishing.
- 49) Dictionnaire de tv5monde (2021), frst editon, Paris, TVMonde.
- 50) Dodd, Vikram, The Guardian, Cost of English riots much higher than first thought, Met police report suggests, <https://www.theguardian.com/uk/2011/oct/24/england-riots-cost-police-report>, 24 October2012, October2021.

- 51) Fairgriev, Duncan, (2002), State liability in tort, first edition.oxford university press.
- 52) Gaudemet,Yves, (2002), Traité de Droit Administratif, 16éd, Librairie générale de Droit et de urisprudence.
- 53) Harpwood, Vivienn, (2009), Modern Tort Law, RoutledgeCavendish, Publisher.
- 54) Katz, Friedrich, (2014), Riot, Rebellion, and Revolution: Rural Social Conflict in Mexico, Princeton University Press.
- 55) Larry,Gaines & Victor, Kappeler, (2011), Civil Liability, Policing In America, (Seventh Edition), pp 377–409.
- 56) Le Tourneau, philippe, (1989), La Verdeur de la Faute dans la Responsabilite civile, Revue Trimestrielle de Droit Civil, Annee1989.n3,editions sirey.
- 57) Williams, Glanville, (1951), The Aims of the Law of Tort, Current Legal problems, edited by George W. Keeton & Georg schwarzenberger, V.4, stevens & Sons Limited, London.
- 58) Mattiacci, Guiseppe, (2006), The Economics of Tort Law: A Precise, Edward
- 59) Elgar Publishing.
- 60) Nowak, Manfred, (2009), UN covenant on civil and political rights: CCPR commentary, Strasburg: Kehl, NP Engel.
- 61) Pham, Scott, BuzzFeed News, Police Arrested More Than 11,000 People At Protests Across The US, <https://www.buzzfeednews.com/article/scottpham/floyd-protests-number-of-police-arrests>, 2June2020, October2021.
- 62) Rommelmann, Nancy, the New York Times, Kenosha, Portland, and the Lies We Must Leave Behind, <https://www.nytimes.com/2021/11/22/opinion/politics/kenosha-rittenhouse-2020-protests.html>, 22Nov2021, 19Feb2022.
- 63) Romo, Vanessa & Hagemann, Hannah & Nuyen, Suzanne, NPR, At Least 2 Killed In Nationwide Protests Over George Floyd's Death, <https://www.npr.org/2020/05/29/866022166/protests-spread-nationwide-on-fourth-night-after-minneapolis-death-of-george-flo>, 29 May 2020, October2021.
- 64) Rogers, W. V. H, (2002), Winfield & Jolowics on Tort, 16th edition, Sweet and Maxwell, London.

65) Sugarman, Stephen, (1992), Doing Away with Personal Injury Law: New Compensation Mechanisms for Victims, Consumers and Business, First edition, Quorum Books.

66) Wallenfeldt, Jeff, Britannica, Los Angeles Riots of 1992, <https://www.britannica.com/event/Los-Angeles-Riots-of-1992>, 27 April 2012, October2021130.

67) Code de la sécurité intérieure de France.

68) Code des assurances de France.

69) Code général des collectivités territoriales de France.

70) Cour Administrative d'Appel de Douai, 26 mars 2009, n° 08DA01010.

71) Cour Administrative d'Appel de Nantes, 5 juillet 2013, numéro 11NT03064.

72) District of Columbia Code, 2019, Title 22 - Criminal Offenses and Penalties, Chapter 13 - Disturbances of the Public Peace, Rioting or inciting to riot.

73) Georgia Code, 2010, TITLE 16 - CRIMES AND OFFENSES, CHAPTER 11 - OFFENSES AGAINST PUBLIC ORDER AND SAFETY.

74) Kansas Administrative Regulations, 2016, Riot or incitement to riot.

75) Kansas Statutes, 2017, Chapter 21 CRIMES AND PUNISHMENTS, CRIMES AGAINST THE PUBLIC PEACE, Riot; incitement to riot.

76) Louisiana Laws, 2011, Revised Statutes, TITLE 14 — Criminal law, Riot.

77) Maryland Code of Regulations, TITLE 31 - MARYLAND INSURANCE ADMINISTRATION, Riots and Altercations.

78) New York Consolidated Laws, 2012, GMU - General Municipal, POWERS, LIMITATIONS AND LIABILITIES, Liability for damages by mobs and riots.

79) Pennsylvania Consolidated Statutes, 2016, CRIMES AND OFFENSES, Riot, Disorderly Conduct and Related Offenses.

- 80) Riot (Damages) Act 1886.
- 81) Riot Compensation Act 2016 of United Kingdom.
- 82) Tennessee Code, 2016, Criminal Offenses, Offenses Against Public Health, Safety and Welfare
- 83) The Riot Compensation (Amendment) Regulations 2018.

